

УКРАЇНЦІ СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті досліджуються головні етапи й особливості заселення території Східної Слобожанщини українськими переселенцями. Розглядається проведення на території Східної Слобожанщини адміністративно-територіальних реформ, аналізуються важливі аспекти формування та розвитку тут українських громад, а також соціально-економічний, культурний та побутовий розвиток східно-слобожанського українства протягом другої половини XVII – початку XX ст.

Ключові слова: Східна Слобожанщина, етнічні українці, закордонне українство, соціально-економічний розвиток, земельна власність, етнокультурний розвиток.

В статье исследуются главные этапы и особенности заселения территории Восточной Слобожанщины украинскими переселенцами. Рассматривается проведение на территории Восточной Слобожанщины административно-территориальных реформ, анализируются важные аспекты формирования и развития здесь украинских общин, а также социально-экономическое, культурное и бытовое развитие восточно-слобожанского украинского населения на протяжении второй половины XVII – начала XX вв.

Ключевые слова: Восточная Слобожанщина, этнические украинцы, заграничное украинское население, социально-экономическое развитие, земельная собственность, этнокультурное развитие.

The main stages and features of the settling of the Eastern Slobozhanshchina's territory by the Ukrainian migrants are examined. The carrying of the administrative-territorial reforms at the territory of the Eastern Slobozhanshchina is considered, the main aspects of the formation and development of the Ukrainian community here, also social-economic, cultural and the development of the conditions of the life of the Eastern-Slobozhansk Ukrainian population during the 2nd part of the XVII and the beginning of the XX centuries are analyzed.

Key words: Eastern Slobozhanshchina, ethnic Ukrainians, foreign Ukrainian population, social-economic development, land property, ethno cultural development.

Постановка проблеми визначається тим, що внаслідок різних причин політичного та соціально-економічного характеру протягом останніх століть за державними кордонами України опинилися і нині живуть мільйони етнічних українців. Зокрема, на території Російської Федерації за даними останніх демографічних переписів та інших офіційних джерел сьогодні постійно проживає близько двох мільйонів етнічних українців, а за неофіційними даними – до семи мільйонів. Вони зосереджені переважно в Москва, Санкт-Петербурзі, на Кубані, на Нижньому та Середньому Поволжі, в Південно-Західній Сибірі, на Далекому Сході та Східній Слобожанщині. Зокрема, українське етнічне населення Східної Слобожанщини, територія якої знаходиться в адміністративних межах Курської, Белгородської та Воронізької областей Російської Федерації, стало унікальним явищем як у соціально-економічній історії української діаспори, так й в історії європейської цивілізації. Це багато в чому було обумовлено особливостями історичного та соціально-економічного розвитку Східної Слобожанщини, специфікою формування етнічного складу її населення. Всебічний процес оновлення нашого суспільства із здобуттям Україною незалежності викликав закономірний інтерес суспільства до історії, сучасності та перспектив розвитку українського населення Східної Слобожанщини. Виходячи з вищенаведеного, вивчення історичного розвитку східно-слобожанського українського населення протягом другої половини XVII – початку XX ст. є однією з актуальних проблем української історичної науки й слугує реалізації національного проекту Соборної України.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографія обраної теми відображає складність історичного розвитку українського населення Східної Слобожанщини протягом другої половини XVII – початку XX ст. Суттєвий внесок у наукову розробку історії Східної Слобожанщини зробили такі дослідники як Є.М.Андреев [1], Н.В.Молева [7], О.О.Рибников [11], С.А.Таранущенко [14], К.Н.Тарновський [15] та ін. В роботах цих авторів аналізуються окремі аспекти особливостей формування та розвитку українських громад Східної Слобожанщини, розглядаються деякі господарчі, соціальні, культурні та побутові проблеми українського населення Східної Слобожанщини.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні основних етапів формування та розвитку українських громад на Східній Слобожанщині, в аналізі проведення в краї адміністративно-територіальних реформ, у визначенні особливостей соціально-економічного та етнокультурного розвитку східно-слобожанського українства протягом другої половини XVII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У комплексі проблем історичного розвитку українського населення Східної Слобожанщини особливе варто відвести питанню державно-територіальної приналежності цих українських етнічних земель у минулому. В історії Слобожанщини, тривалий період з початку XVI ст. й до середини XVII ст., був часом її заселення й становлення як особливого

прикордонного регіону, як автономної адміністративно-територіальної одиниці в складі Московської держави. Слобожанщини утворилася на південно-західній окраїні держави, де проходили границі Росії з Польсько-Литовською державою і Кримським ханством. Сучасники часто називали цю територію «Диким полем» за її слабку заселеність, за наявність великих площ цілинних («диких») земель, та за складні умови проживання внаслідок постійних набігів кримських татар. Після офіційного приєднання регіону до Росії в 1503 р. поступово сформувалася його нова офіційна назва – Слобідська Україна або скорочено Слобожанщина.

Східна Слобожанщина, як і в цілому Слобожанщина стала тим регіоном українських етнічних земель, посилене заселення якого розпочалося у середині XVII ст. в період визвольної боротьби українського народу за свою незалежність. Історичними фактами підтверджено, що основну масу населення Східної Слобожанщини становили вихідці з Наддніпрянської України, втікачі від польсько-шляхетського гніту. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині налічувалося не менше 100 тис. етнічних українців, тоді як росіян – не більше 20 тис. Навіть велику кількість східно-слобожанських слобод та міст, які були засновані росіянами, протягом XVII-XVIII ст. поступово заселили етнічні українці - «черкаси». Під час колонізації нових земель російський уряд надавав перевагу саме українцям бо вони вимагали від уряду менше допомоги та субсидій, ніж російські служилі люди. Якщо міста-фортеці, які були побудовані на Белгородській лінії у другій половині XVII ст., заселялася переважно росіяни, то навколишня місцевість заселялася українцями, які приходили з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини та інших регіонів Правобережної та Лівобережної України [5, с.82-84].

Протягом XVI-XVII ст. Східна Слобожанщина входила до складу Путивльського повіту, потім – Білгородського розряду. Перша половина XVIII ст. пройшла під знаком стрімких змін у долі українського населення Східної Слобожанщини. Разом із просуванням російських кордонів на південь вона все більше втрачала значення прикордонного краю. Саме тому в цей час російський уряд активізував діяльність щодо введення на Східній Слобожанщині загальноросійських порядків і скасування тут залишків козацького самоврядування. В 1708 р. Східно-слобідський край був включений до складу Київської губернії, а в 1719 р., при розподілі Київської губернії на провінції, територія Східної Слобожанщини була поділена між Білгородською і Севською провінціями. З 1727 р. територія Східної Слобожанщини знаходилася у складі Білгородського намісництва, що складалося з Білгородської, Севської та Орловської провінцій. В 1749 р. Білгородське намісництво було перетворено в Білгородську губернію. В 1779 р. Білгородська губернія була перетворена в Курське намісництво, яке складалося з 15 повітів. По царському указу від 12 грудня 1796 р. Курське, а потім й Харківське намісництва були скасовані. З 1797 р. територія Східної Слобожанщини ввійшла до складу Курської та Воронізької губерній [12, с.442-445].

Протягом XIX – початку XX ст. Східна Слобожанщина знаходилася в адміністративно-територіальних межах Курської та Воронізької губерній. В цей час в цілому по Східній Слобожанщині етнічні українці становили близько 30% її населення. В тому числі на початку XX ст. по Курській губернії етнічні українці становили 23% її населення, по Воронізькій губернії етнічні українці становили 29,2% її населення [13, с.250]. Можна констатувати, що в цей час етнічні українці становили значну частину населення в південних і західних повітах Курської губернії, у той час як у північних і північно-східних повітах російське і російськомовне населення становило більше 95% [10. Оп.1. Спр.81. Арк.11]. Зокрема, на початку XX ст. населення Белгородського повіту нараховувало 174,3 тис. чоловік, серед яких етнічні українці склали близько 22%; у Грайворонському повіті проживало 177,5 тис. чоловік, серед яких етнічні українці склали близько 59%; у Дмитрієвському повіті – 126,8 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 1%; у Корочанському повіті – 160 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 35%; у Курському повіті – 222,9 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 3%; у Львовському повіті – 130,1 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 5%; у Новооскольському повіті – 157,9 тис. чоловік, серед яких етнічні українці склали близько 51%; у Обоянському повіті – 181,1 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 11%; у Путивльському повіті – 164,2 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 53%; у Рильському повіті – 164,4 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 31%; у Старооскільському повіті – 146,1 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 9%; у Суджанському повіті – 150,3 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 48%; у Тимському повіті – 141,5 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 1%; у Фатежському повіті – 125,5 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 1%; у Щигровському повіті – 150,1 тис. чол., серед яких етнічні українці склали близько 1% [10. Оп.1. Спр.51. Арк.72].

Таким чином, на початку XX ст. в Курській губернії основна частина етнічних українців була

сконцентрована переважно у Грайворонському, Путивльському, Новооскільському, Корочанському, Рильському, Белгородському та Обоянському повітах Курської губернії. Особливо виділявся в цьому відношенні Грайворонський повіт, де від 56 до 60% населення були етнічними українцями й де виникли найкрупніші на Східній Слобожанщині українські громади [2. Оп.1. Спр.258. Арк.8].

Значна частина Східної Слобожанщини, де виникли й динамічно розвивалися українські громади, входила в адміністративні межі Воронізької губернії. Найбільший вплив українського населення на динаміку соціально-економічного та етнокультурного розвитку Воронізької губернії у ХІХ – на початку ХХ ст., спостерігалися в таких повітах як Острогозький, де етнічні українці складали близько 90% місцевого населення; Богучарський – 82%; Валуйський – 52%; Павловський – 42%; Бірючевський – 37%; Бобровський – 17%; Коротоярський – 16%; Новохоперський – 15%. Саме в цих повітах Воронізької губернії була сконцентрована основна частина етнічного українського населення Східної Слобожанщини [16, с.311-325].

Протягом ХVІІ - першої половини ХІХ ст. основою соціально-економічного розвитку Східної Слобожанщини залишалося сільськогосподарське виробництво. Основну продуктивну силу в ньому становили українські селяни та козаки, які, за деяким виключенням, вели своє господарство власною працею. Полкові, або виборні, козаки з 90-х років ХVІІ ст. до 1765 р. користувалися працею козаків-подпомічників. Кожному з полкових козаків приписувалося від 2 до 7 подпомічників. Вони повинні були допомагати виборним козакам, забезпечуючи їх у походах конями, продовольством і спорядженням. У поміщицьких господарствах працювали кріпаки. Повсюдно переважали двопільна та трипільна системи землеробства, однак у ряді регіонів Східної Слобожанщини зберігалося й перелогове землеробство, особливо в південній і південно-східній степовій зоні. Найпоширенішими знаряддями обробки землі залишалися дерев'яний плуг, рало й двозуба соха. Щільні чорноземи, особливо характерні для Східної Слобожанщини, розорювалися переважно важким чотирьохколісним плугом, що одержав назву «сабан». Його корпус виготовлявся з дерева, а плужний ніж і леміш - з металу. Для оранки цілини слобожанським хліборобам доводилося впрягати в такий плуг по дві-три пари волів. Плуг-сабан став настільки характерним для Східної Слобожанщини землеробським знаряддям, що його зображення згідно указу Катерини ІІ в 1781 р. помістили на герб Хотмиського повіту, територія якого сьогодні входить до складу Белгородської області [9, с.130-135].

Протягом другої половини ХІХ - початку ХХ ст. українські селяни і поміщики Східної Слобожанщини усе більше включалися в орбіту товарно-грошових відносин. Сприятлива ринкова кон'юнктура стимулювали розвиток в регіоні сільськогосподарського виробництва. Це виразилося в його ринковій організації, високому технічному оснащенні, підйомі агротехнічного рівня виробництва й рентабельності. За цими показниками поміщицькі господарства Східної Слобожанщини значно перевершували селянські. Мобілізація землі сприяла виникненню на Східній Слобожанщині великих як дворянських, так і недворянських латифундій, де сільськогосподарське виробництво велося на основі найманої праці, високопродуктивної техніки й нових інтенсивних технологій. До 1917 р. на поміщицькі господарства Східної Слобожанщини доводилося близько 12 % валового виробництва зерна й 50% усього товарного зерна, що вирощувався на східно-слобожанських землях Курської й Воронежської губерній [8, с.29-31].

Ринкова трансформація господарського життя українського населення Східної Слобожанщини неминуче вела до прогресу матеріально-технічної бази сільського господарства й, насамперед, до вдосконалення знарядь праці. Цьому сприяли, з одного боку, імпорт сільськогосподарської техніки з європейських держав, а з іншого боку, широкомасштабний розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Поширенню вдосконалених знарядь праці серед українських землеробів активно сприяли земства Курської та Воронежської губерній, які створили широку мережу складів-магазинів, що торгували землеробськими знаряддями в кредит. В результаті цих та багатьох інших факторів на початку ХХ ст. значну частину сільськогосподарських робіт українське населення Східної Слобожанщини уже виконувало за допомогою вдосконалених землеробських знарядь і машин. Багато східно-слобожанських хліборобів стали вводити в сівозміну кормові культури, ширше використовувати органічні й неорганічні добрива, переходити від трипільної до багатопільної системи землеробства [4, с.117-119].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. розвиток ринкових відносин в аграрному секторі Східної Слобожанщини йшло не тільки по шляху перетворення багатьох зернових культур в експортні товари, а й по шляху значного збільшення виробництва технічних культур, що займали більше 10% орних земель. Серед цих культур провідне місце належало цукровому буряку, посівні площі якого швидко виростали. Сприятливі ґрунти й клімат Східної Слобожанщини дозволяли

українським землеробам одержувати середній урожай цукрового буряку в 70 берківців з дес. Головним центром цукробурякового виробництва на Східній Слобожанщині довгий час залишався Грайворонський повіт Курської губернії [3, с.319-321].

Поряд із сільським виробництвом та дрібною кустарно-ремісничою промисловістю, у розвитку виробничих сил Східно-слобідського краю протягом XIX - початку XX ст. усе більше істотну роль грали великі промислові підприємства. Промисловий переворот, почавшись на землях Східної Слобожанщини наприкінці 1830-х - початку 1840-х років, спочатку охопив найбільш капіталістичне розвинену тут харчову галузь промисловості. Найбільшою продуктивністю відрізнявся цукровий завод Ребиндера в сл. Шебекино Белгородського повіту, де працювало до 200 найманих робітників, а також цукровий завод І.І. Хитрова в сл. Головчино Грайворонського повіту. До 1912 р. у цій галузі налічувалося 13 цукробурякових і цукрорафінадних заводів, у тому числі 9 були побудовані на східно-слобідських землях Курської губернії та 4 на східно-слобідських землях Воронежської губернії. Розвиток цукробурякового виробництва характеризувався широким введенням нової техніки й технологій. Спостерігався значний прогрес й у винокурному виробництві, на частку якого у 1850-ті роки доводилося до 70 % вартості загального промислового виробництва українських етнічних земель Курської та Воронізької губерній. Горілка, яка на Східній Слобожанщині традиційно вироблялася з жита, продавалася у всіх регіонах Російської імперії, де цінувалася за високу якість [13, с.280-285].

Після скасування кріпосного права й проведенням в 60-70-х роках XIX ст. ліберальних реформ, промисловий переворот пішов значно швидше, охопив нові галузі промисловості. Протягом другої половини XIX - початку XX в. на Слобожанщині сформувалися більше сприятливі умови, як для розвитку традиційних форм промислового виробництва, так і для появи принципово нових. Українським населенням Східній Слобожанщині протягом XIX - початку XX ст. було створено багато виробництв фабрично-заводського типу: борошномельні, олійні, пивоварні, салотопні, миловарні, шкіряні, тютюнові, свічкові та ін. Найбільш істотні позитивні зміни відбулися в харчовій промисловості. На місці невеликих виробництв поступово виростали великі капіталістичні підприємства. Так, Олексіївський завод Ребиндера і Мансурової у Білгородському повіті після реконструкції став щодня переробляти 700 берківців буряку, замість колишніх 400 берківців [4, с.398-400]. Було створено «Товариство Головчанського цукрового заводу» у Грайворонському повіті Курської губернії. В 1914 р. на цукрові заводи Східної Слобожанщини доводилося приблизно 8% усього цукробурякового виробництва Російської імперії [4, с.188-190]. Важливе місце серед харчових виробництв Східної Слобожанщини займала борошномельна промисловість. За обсягом переробки зерна на борошно й крупу на Східній Слобожанщині особливо виділялися Суджанський і Грайворонський повіти Курської губернії, Острогозький і Бірюченський повіти Воронежської губернії. При цьому у всіх регіонах Східної Слобожанщини усе більше переважали парові млини, а питома вага водних і вітряних поступово падала [6, с.28-30]. Таким чином, високі темпи розвитку ринкових відносин, досягнуті у другій половині XIX – на початку XX ст. у всіх європейських регіонах Російської імперії й подальше поглиблення суспільного поділу праці знаходили своє повне відбиття в капіталістичній еволюції сільського господарства і промисловості на українських етнічних землях Курської та Воронежської губерній.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки узагальнення й аналізу фактичного матеріалу можна з упевненістю констатувати, що у другій половині XVII - на початку XX ст. українському населенню Східної Слобожанщини були притаманні традиційні риси української виробничої та побутової культури. На території Східної Слобожанщини поряд з українськими слободами розміщалися і російські поселення. В результаті різноманітних впливів, взаємовпливів, асиміляції сформувалися культурно-побутові та духовно-релігійні особливості, що відбулися і на особливостях соціально-економічного розвитку східно-слобожанського населення. Унікальні пам'ятки сільськогосподарського та промислового виробництва, що сьогодні зберігаються в історичних та краєзнавчих музеях, свідчать про цікавий та своєрідний таланти українського населення Східної Слобожанщини. У другій половині XIX – на початку XX ст. українські громади Курської та Воронізької губерній значно збагачували багатоманітну палітру соціально-економічного, культурного та побутового розвитку українських етнічних земель. Протягом XIX - початку XX ст. Східна Слобожанщина стала одним з головних регіонів капіталістичного землеробства в європейській частині Російської імперії із чітко вираженою спеціалізацією на виробництві товарного зерна й цукрового буряку. Основні післяреформені зміни, поступово ламаючи застарілу форму общинного землеволодіння й форсуєючи капіталізацію землі, створювали сприятливі умови для росту виробничих сил в сільському господарстві та помисливості. На початку

XX ст. Східна Слобожанщина остаточно стала суб'єктом консолідації єдиного загальноросійського товарного ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Е.Н. Кустарные промыслы в России по исследованиям Комиссии для исследования кустарной промышленности в России / Е.Н. Андреев. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1885. – 96 с.
2. Державний архів Белгородської області. Ф.Р.-428. Виконком Грайворонського повіту.
3. Ежегодник МВД. 1912 год. - СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1912. – 547 с.
4. Историко-статистический обзор промышленности России. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1889. – 528 с.
5. Кустарное дело в Воронежской губернии. – Петроград: Издание А.Ф.Девриена, 1916. – 144 с.
6. Кустарь. – 1901. – №1.
7. Молева Н.В. Народное декоративно-прикладное искусство Белгородчины / Н.В.Молева // К истории Белгородчины. – Белгород: РИО Упрполиграфиздата, 1990. – Выпуск первый. – С.43-48.
8. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. – СПб.: Тип. С.Т.Цветков, 1899. – 121 с.
9. Отчет Курской губернской земской управы по исследованию кустарных промыслов. – Курск, 1912. – 259 с.
10. Російський державний військово-історичний архів. Ф.349. – Головне військово-технічне управління.
11. Рыбников А.А. Мелкая промышленность России. Сельская ремесленно-кустарная промышленность до войны / А.А. Рыбников. – М.: Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1923. – 118 с.
12. Статистика Российской Империи. Том. LXXXIII. – СПб.: Тип. МВД, 1914. – 652 с.
13. Статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Департамент Ген. штаба, 1901. – 443 с.
14. Таранущенко С.А. Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв. / С.А.Таранущенко. – Х.: Вид-во музею укр. мистецтва, 1928. – 9 с.
15. Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX - начале XX в. / К.Н. Тарновский. – М.: Наука, 1995. – 269 с.
16. Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. 1913 г. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1914. – Вып.4. – 461 с.